

TARİHÎ VE EDEBÎ
METİNLERDE
TÜRKİSTAN

ТАРИХИ ЖӘНЕ ӘДЕБИ
МӘТІНДЕРДЕГІ
ТҮРКІСТАН

[CİLT 1] – [1 TOM]

TARİHÎ VE EDEBÎ
METİNLERDE
TÜRKİSTAN

ТАРИХИ ЖӘНЕ ӘДЕБИ
МӘТІНДЕРДЕГІ
ТҮРКІСТАН

[CİLT 1] – [1 TOM]

Араştırма
Прое
Дизиси

YAYIN NO: 36

TARİHÎ VE EDEBÎ METİNLERDE **TÜRKİSTAN** - [CİLT 1]
ТАРИХИ ЖӘНЕ ӘДЕБИ МӘТІНДЕРДЕГІ **ТҮРКІСТАН** - [1 ТОМ]

Editörler

Prof. Dr. Bülent Bayram

Prof. Dr. Cengiz Tomar

Dil Editörleri

Kazak Türkçesi: Zhupar Tanauova - Bagdat Yertayeva

Türkiye Türkçesi: Sevda Taşpınar - Selin Yavuz

İngilizce: Dr. Mehmet Bilal Yamak

ISBN: 978-601-7805-43-2

© Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Avrasya Araştırma Enstitüsü (ERI), 2023 (baskı ve elektronik)

© Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Еуразия ғылыми-зерттеу институты (ЕҒЗИ), 2023 (баспа және электронды)

Almalı Avdanı, Mametova 48, 050004, Almatı, Kazakistan

Tel: +7 (727) 279 97 94 Fax: +7 (727) 279 24 26

www.eurasian-research.org • e-mail: info@eurasian-research.org

Tasarım Baskı

SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık Ltd. Şti.

Tel: 0312 472 37 73-74

www.sfn.com.tr

Bu kitabın her türlü yayın hakkı Avrasya Araştırma Enstitüsüne aittir. Enstitünün yazılı izni olmadan, tanıtım amaçlı kısa alıntılar hariç olmak üzere, hiçbir şekilde kitabın tümü veya bir kısmı kopyalanamaz ve yayımlanamaz.

Бұл кітаптың барлық баспа құқығы Еуразия ғылыми-зерттеу институтына тиесілі. Қысқаша кіріспе үзінділерді қоспағанда, кітапты толықтай немесе белгілі бір бөлігін Институттың жазбаша рұқсатынсыз кез келген жағдайда басып шығаруға немесе көбейтуге, сондай-ақ, электрондық, механикалық, фотокөшірме, жазба немесе басқа қандайда бір нұсқамен басып жариялауға немесе басып шығаруға болмайды.

Kitapta ifade edilen görüşler yazarların kendi görüşleri olup, Enstitü'nün yayın politikasını yansıtmamaktadır.

Кітаптағы пікірлер авторлардың жеке көзқарасы болып, Институттың ұстанымын білдірмейді.

İÇİNDEKİLER

<i>TAKDİM</i>	
<i>Prof. Dr. Muhittin Şimşek</i>	V
<i>ÖN SÖZ</i>	
<i>Prof. Dr. Bülent Bayram</i>	VII
<i>ALFY CƏZ</i>	
<i>Профессор, доктор Мұхиттин ШИМШЕК</i>	XI
<i>KIPİCPE</i>	
<i>Профессор, доктор Бүлент БАЙРАМ</i>	XIII
TÜRKİSTAN	
Ahmet Taşağıl.....	1
TYRKİSTAN	
Ахмет Ташағыл.....	13
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TÜRKİSTAN ALGISI	
Abdullah Temizkan.....	27
OSMAN İMPERİYASINDAĞY TYRKİSTAN TYRALY TANYM	
Абдуллах Темізқан.....	59
İLHANLY VE TİMURLU FARSÇA KRONİKLERİNDE TÜRKİSTAN İSMİ VE HUDUDU	
Ahmet Özturhan.....	95
ИЛХАНДЫҚ ЖӘНЕ ТЕМІРЛІК ПАРСЫ ДЕРЕККӨЗДЕРİNДЕ ТҮРКІСТАН АТАУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШЕКАРАСЫ	
Ахмет Өзтүрхан.....	107
II. DÜNYA SAVAŞI'NDA ALMAN BELGELERİNDE TÜRKİSTAN	
Coşkun Kumru.....	121
ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС КЕЗІНДЕГІ НЕМІС ҚҰЖАТТАРЫНДА КЕЗДЕСЕТІН ТҮРКІСТАН ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР	
Жошкун Кумру.....	161

ARKEOLOJİK VERİLERE GÖRE TÜRKİSTAN'IN ERKEN TARİHİ COĞRAFYASI Elvin Yıldırım.....	205
АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР БОЙЫНША ТҮРКІСТАННЫҢ КӨНЕ ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯСЫ Элвин Йылдырым	219
19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA RUSLARIN “MEDENİYET” MİSYONUNUN İKİ TEMSİLCİSİ V. V. VEREŞÇAGİN VE N. N. KARAZİN'İN RESİMLERİNDE TÜRKİSTAN Hatice Kerimoğlu.....	235
XIX ҒАСЫРДЫҢ II ЖАРТЫСЫНДАҒЫ РЕСЕЙДІҢ «ӨРКЕНИЕТ» МИССИЯСЫНЫҢ ӨКІЛДЕРІ В. В. ВЕРЕЩАГИН МЕН Н. Н. КАРАЗІННИҢ СУРЕТТЕРІНДЕГІ ТҮРКІСТАН Хатиже Керимоғлу	273
ALAŞÇILAR VE TÜRKİSTAN Hazretali Tursun	313
АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ ЖӘНЕ ТҮРКІСТАН Хазретәлі Тұрсұн	335
İLK ÇİN KAYNAKLARINDA TÜRKİSTAN Kürşat Yıldırım.....	359
АЛҒАШҚЫ ҚЫТАЙ ДЕКЕРКӨЗДЕРІНДЕГІ ТҮРКІСТАН Күршад Йылдырым.....	371
WEİMAR CUMHURİYETİ'NDE TÜRKİSTANLI TALEBELER (1918-1925) Mehmet Önder Duran	385
ВЕЙМАР РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАНДЫҚ СТУДЕНТТЕР (1918–1925) Мехмет Өндер Дуран.....	435
BİR SÖMÜRGE YÖNTEMİ OLARAK COĞRAFYAYI ADLANDIRMAK: TÜRKİSTAN'DAN ORTA ASYA'YA RUS KAYNAKLARINDA TÜRK COĞRAFYASI (XIX.-XX. YÜZYILLAR) Murat Özkan	487
ОТАРЛЫҚ ЖҮЙЕ ӘДІСІМЕН ӨҢІРДІ АТАУ: ОРЫС ДЕРЕККӨЗДЕРІНДЕГІ ТҮРКІСТАННАН ОРТАЛЫҚ АЗИЯҒА ДЕЙІНГІ ТҮРКІ ӨҢІРІ (XIX.-XX. ғ.) Мурат Өзкан.....	527
AZERBAIJAN TARİH YAZIMINDA TÜRKİSTAN Telman Nusretoğlu	573
ӘЗЕРБАЙЖАН ТАРИХНАМАСЫНДА ТҮРКІСТАН Телман Нүсретоғлу.....	587

Saygıdeğer Dostlar, Türk Dünyası'nın Kadim Gönüldaşları;

Tarih, edebiyat, dil, arkeoloji alanlarında; Türkiye, Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan ve Kırgızistan'dan bilim insanlarının yirmi iki çalışmasıyla yayına hazırlanan Türk Dünyası'nın Entegrasyonu Sürecinde Anahtar Bir Kavram: TÜRKİSTAN (Tarihî ve Edebî Metinlerde Ortak Vatan) başlıklı proje kitabını Türk Dünyası'nın dikkatine sunmaktan büyük kıvanç duyuyoruz.

Türk Dünyası'nın en önemli kurumlarından ve Kazakistan-Türkiye ilişkilerinin ilk müessesem faaliyeti olan Üniversitemiz kuruluşundan bu yana geride bıraktığımız 30 yıl içerisinde Türk Dünyası'nın birlik ve beraberliği yolunda eğitim faaliyetlerinin yanı sıra birçok projeye, yayına imza atmıştır. Türk Devletleri Teşkilatı'na üye devletlerin cumhurbaşkanlarının imzaladığı 2040 Vizyon Belgesi ile ilişkilerimiz yeni bir boyuta taşınmıştır. Bu sürece Üniversite olarak toplantılar, projeler, yayınlarla katkıda bulunmakta olduğumuzun somut göstergelerinden birisi de bu çalışmadır. Kurulduğu günden bugüne Türk Dünyası sahasında önemli süreli yayın, sözlük ve kitap çalışmalarının yanı sıra sempozyum, kongre ve çalıştaylara imza atan Üniversitemiz, ev sahipliğimizde 2022 yılının Kasım ayında gerçekleştirdiğimiz "Türk Dünyası'nın 2040 Vizyonu" çalışmayı ile de söz konusu sürecin öncü kuruluşlarından biri olduğunu göstermiştir. Türk Dünyası'nın manevi başkenti, Hoca Ahmet Yesevi babamızın dergâhı güzel Türkistan'ımızda; bu kadim topraklardan güç ve feyz alarak başlattığımız Türk Dünyası'nın Entegrasyonu Sürecinde Anahtar Bir Kavram: TÜRKİSTAN (Tarihî ve Edebî Metinlerde Ortak Vatan) başlıklı projemizin Türk Dünyası'nın birliği için ufuk açıcı bir adım olduğu inancıyla çalışmaya devam edeceğiz. Çünkü liderlerimizin bize gösterdiği vizyona ulaşmak bizim yükleneyeğimiz misyonla mümkündür.

Bu vesileyle projeye Türk Dünyası'nın dört bir yanından eserleriyle katkıda bulunan bilim insanlarımıza, proje yürütücüsü Prof. Dr. Bülent Bayram'a ve söz konusu projeyi destekleyen ve kitap olarak yayımlanmasını sağlayan Avrasya Araştırma Enstitüsü Müdürü Dr. Suat Beylur'a müteşekkir olduğumu belirtmek isterim. Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 100. yılında gönül coğrafyamızın ezeli yurdu Türkistan konulu eserimizi, Türk Dünyası'na armağan ediyoruz.

Türk Dünyasının Entegrasyonu Sürecinde Anahtar Bir Kavram: TÜRKİSTAN (Tarihî ve Edebî Metinlerde Ortak Vatan)

Projesi Hakkında Türk Dünyası son birkaç yılda ortaya çıkan gelişmelerle yeni bir sürece girmiştir. Kısaca Türk Keneşi olarak adlandırdığımız teşkilatın adının “Türk Devletleri Teşkilatı” olarak değiştirilmesi, teşkilata üye devletlerin cumhurbaşkanları tarafından imzalanan 2040 Vizyon Belgesi ile devletler bazında Türk devletlerinin geleceğine dönük somut adımların ortaya koyulması son dönemlerin en göze çarpan gelişmeleri olarak dikkat çekmektedir. Türk dünyasında Sovyetler Birliği’nin yıkılışının ardından geçen otuz yılı aşkın sürede ilk kez bu seviyede bir politika belirlendiğine şahit olmaktayız. Bu gelişmeler çok farklı alanlarda çalışan bilim insanlarına, ilgili alanın çalışanlarına ve kurumlara önemli görevler yüklemektedir. Bu çerçevede Türk dünyasının ilk ortak üniversitesi olan Ahmet Yesevi Üniversitesi bu sürece akademik toplandı, kitap ve süreli yayınlar, projelerle destek vermekte ve Türk dünyasının geleceğinin inşasına katkılar sunmaya devam etmektedir.

Türk Dünyasının Entegrasyonu Sürecinde Anahtar Bir Kavram: TÜRKİSTAN (Tarihî ve Edebî Metinlerde Ortak Vatan) başlıklı proje de bu çerçevede hazırlanmış ve takdim edilen kitapla somutlaştırılmış bir çalışma olarak görülmelidir. Türk dünyasının birliği yolunda bazı kavramların yeniden canlandırılması ve hak ettiği değeri bulması entegrasyon sürecinde çok önemlidir. TÜRKİSTAN adlandırması da birliklik yolunda yeniden canlandırılması ve ön plana çıkarılması gereken kavramlardan biridir. Çünkü bu adlandırma coğrafi bir adlandırmanın ötesinde derin bir manaya sahiptir. Bu öneminden yola çıkılarak projede Türk halklarının ortak vatanı olarak Türkistan adının farklı dönemlere ait tarihî ve edebî eserlerdeki yansımaları üzerine bir kitap hazırlanması planlanmıştır. Farklı Türk cumhuriyetlerinden tarih ve edebiyat alanla-

---

rında çalışan bilim insanları Türkistan üzerine tarih, edebiyat, düşünce tarihi alanlarında kaleme aldıkları yazılarla proje çalışmalarına katkıda bulunmuşlardır. Elbette Türkistan konusunun sadece bir kitap ve burada ilgilerinize sunulan makalelerle bütün ayrıntılarıyla ortaya konulması mümkün değildir. Bu bakımdan kapsamlı olmakla birlikte bu çalışmanın ancak bir giriş niteliğinde olduğunu belirtmek gerekir. Çeşitli sebeplerle tarihî anlam derinliğini kaybetmeye başlamış olmakla birlikte son dönemlerde özellikle Kazakistan merkezli gelişmeler adlandırmayı yeniden gündeme getirmiştir.

Günümüzde sadece Ahmet Yesevi'nin türbesinin de bulunduğu tarihî Yesi şehrinin adı ve Kazakistan'ın bir eyaleti olarak bu tarihî adlandırma 2021 yılında bugünkü adı Türk Devletleri Teşkilatı olan Türk Keneşi'nin kararı ile Türk dünyasının manevî başkentlerinden birisi ilan edilmiş ve yeniden gündeme taşınmıştır. 2021 yılında alınan bu karar Kazakistan Cumhuriyeti'nin Güney Kazakistan Eyaleti'nin adını Türkistan olarak değiştirmesi ve eyalet merkezi olarak Türkistan şehrini belirlemesi açısından ne kadar önemli ise bu tarihî şehrin Türk dünyasının manevî başkentlerinden biri ilan edilmesi de o kadar önemlidir. Türkistan adı yeniden Türk dünyasının gündemine taşınmıştır. Bu projedeki temel amaç unutturulmaya çalışılan Türkistan adının farklı dönem tarihî kaynaklarda ve farklı coğrafyalardaki edebî metinlerdeki yansımalarını ortaya koyarak büyük Türkistan coğrafyasını tekrar akademik olarak literatüre sokmak olarak belirlenmiştir. Sovyetler Birliği döneminde ortadan sistemli bir şekilde kaldırılan ya da dar bir anlamda kullanılmaya devam eden tarihî adlandırmanın özellikle günümüz Türkistan coğrafyasında kurulmuş olan devletlerin ve bu coğrafyada yaşayan halkların ortak kimliğine işaret ettiğinin altının akademik çalışmalarla çizilmesi gerektiği düşüncesindeyiz. Bu çalışmanın Türk dünyasının stratejik hedeflerine, gelecek vizyonuna önemli katkılarının olacağı bir gerçektir.

Yukarıda belirtilen hususlar çerçevesinde proje kitabında Türkiye, Kazakistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan'dan bilim insanlarının 24 yazısı dikkatinize sunulmuştur. Bu konunun gelecekte ayrıntılı çalışmaların öznesi olacağından bir şüphemiz yoktur ve bu çalışmalar mutlaka devam ettirilmelidir. Proje kitabının ortaya çıkış sürecinde karşılaş-

---

tığımız çok sayıda problemi bir kenara bırakarak birkaç hususu burada belirtmek isteriz.

Kitapta yer alan yazılar farklı geleneklerden gelen bilim insanların çalışmalarından oluşmaktadır. Bu nedenle dil, üslup, terminoloji gibi konularda bir birlik sağlanmaya gayret edilmişse de bazı konularda yazarların tercihlerine bağlı kalınmıştır. Bahsedilen hususlardaki farklı kullanımlar ve tercihlerin önemli bir bölümünün sebebi bundan kaynaklanmaktadır. Benzer bir durum kaynak gösterimleri için de geçerlidir.

Proje çalışmaları için Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'dan daha fazla bilim insanının katılımı konusunda gayret gösterilmiş olmakla birlikte istenilen dönüşler sağlanamamıştır. Türkistan konusunun Türk dünyasının diğer bölgelerine oranla Türkiye'de çok daha fazla araştırıldığı ve terimin çalışmalarda daha fazla kullanıldığı gerçeği Türkistan adının kendi coğrafyasında yeteri kadar araştırılmadığını ve gündemde olmadığını ortaya koymaktadır. Bu durumun proje çalışmasının özgünlüğüne ve önemine vurgu yaptığı düşüncesindeyiz.

Türk Dünyasının birliği sürecinde bu tür çalışmaların önemi oldukça büyüktür. Bunun bir giriş niteliğinde olduğunu tekrar etmekte fayda görüyoruz. Gerek Ahmet Yesevi Üniversitesi gerekse Türk Dünyasının diğer coğrafyalarında yer alan üniversiteler, kurumların bu tür projelerle unutulmuş / unutturulan kavramlarımızı, değerlerimizi yeniden gündeme getirmelerinin Türk dünyasının birlik ve beraberliğine önemli katkılar yapacağı düşüncesindeyiz. Proje süreci ve kitap çalışmasına farklı konularda katkıda bulunanlara teşekkürü bir borç biliriz.

Құрметті де, қадірлі Түркі дүниесіндегі бауырлар және достар!

Тарих, әдебиет, тіл, археология салаларында; Түркия, Қазақстан, Өзбекстан, Әзербайжан және Қырғызстан ғалымдарының жиырма екі зерттеуімен баспаға ұсынылған Түркі әлемі интеграциясындағы Түркістан концепциясы (Тарихи және әдеби мәтіндердегі ортақ мемлекет ұғымы) атты жоба аясындағы кітапты Түркі дүниесінің назарына ұсынғанғалы отырмыз және қуаныштымыз.

Түркі әлеміндегі ең маңызды ұйымдарының бірі болып табылатын және Қазақстан-Түркия қатынастарындағы алғашқы оқу ордасы болып табылатын университетіміз құрылған күннен бастап 30 жыл ішінде көптеген жобаларды, жарияланымдарды, сондай-ақ Түркі әлемінің ынтымығы мен бірлігі жолында білім беру қызметін іске асырды. Түркі Мемлекеттері Ұйымына мүше мемлекеттердің президенттері қол қойған «Түркі дүниесінің келешегі - 2040» құжатының арқасында біздің қарым-қатынасымыз жаңа деңгейге көтерілді. Осы үдеріске үлес қосқанымыздың нақты көрсеткіштерінің бірі - университетте өткізілген кездесулер, жобалар және жарияланымдар болып табылады. Құрылған күннен бүгінге дейін Түркі дүниесінде маңызды мерзімді басылымдар, сөздіктер мен кітаптар, сондай-ақ симпозиумдар, конгрестер мен семинарлар өткізілуде, 2022 жылдың қарашасында «Түркі дүниесінің келешегі - 2040» атты отырысты өткізу барысында университет өзінің жетекші ұйымдардың бірі екенін көрсетті. Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың кесенесі Түркі дүниесінің мәдени астанасы - Түркістанда орналасқан, осы қасиетті тарихи топырақтан күш-жігер ала отырып, қолға алған жобамыз Түркі әлемі интеграциясындағы Түркістан концепциясы (Тарихи

және әдеби мәтіндердегі ортақ мемлекет ұғымы) аясында Түркі дүниесінің бірлігі үшін іргелі қадамдар жасай отырып, сеніммен жұмыс жасауды жалғастыра аламыз деп айта аламыз. Өйткені көшбасшыларымыздың бізге көрсеткен келешекке көзқарасы арқасында ғана мақсатқа қол жеткіздік. Осы себепті жобаға Түркі әлемінің төрт түкпірінен үлес қосқан ғалымдарымызға үлкен алғысымызды білдіреміз.

Осы орайда түбі бір түркі әлемінің түкпір-түкпірінен ғылыми мақала жіберген ғалымдарға, жоба жетекшісі ғылым докторы, профессор Бүлент Байрамға және осынау жобаға қолдау білдіріп, кітап болып шығуына қол ұшын созған Еуразия ғылыми-зерттеу институтының директоры, ғылым докторы Суат Бейлурға алғысымды білдіремін. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Түркия Республика-сының 100 жылдығында ұсынған жүрек түкпіріміздегі жазира жұрт Түркістан тақырыбындағы осынау еңбегіміз Түркі әлеміне құтты болсын!

Түркі әлемі интеграциясындағы Түркістан концепциясы (Тарихи және әдеби мәтіндердегі ортақ мемлекет ұғымы)

Түркі әлемі соңғы бірнеше жылда болған оқиғалардан кейін жаңа үдеріске енді. Қысқаша айтқанда, «Түркі Кеңесі» деп аталатын ұйымның «Түркі Мемлекеттері Ұйымы» деп өзгертілуі және ұйымға мүше мемлекеттердің президенттері тарапынан қол қойылған Түркі мемлекеттерінің келешегіне бағытталған 2040 жылға көзқарас құжаты арқылы нақты қадамдар жасалды және ол соңғы кезеңдегі ең көрнекті назар аудартарлық оқиға болды. Біз Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі отыз жылдан астам уақыт ішінде Түркі әлемінде алғаш рет осындай деңгейдегі жағдайға куә болып отырмыз. Бұл жағдай әртүрлі салаларда жұмыс істейтін ғалымдарға, тиісті саладағы жұмысшыларға және мекемелерге маңызды тапсырмалар жүктеді. Бұл үдерісті Түркі әлемінің алғашқы ортақ университеті Ахмет Ясауи университеті академиялық кездесулер, кітаптар мен мерзімді басылымдар, жобалар арқылы қолдады және Түркі әлемінің келешегін құруда өз үлесін қосуды жалғастырды.

Түркі әлемі интеграциясындағы Түркістан концепциясы (Тарихи және әдеби мәтіндердегі ортақ мемлекет ұғымы) деп аталатын жоба шеңбері аясында дайындалған және ұсынылған кітапты нақтыланған жұмыс ретінде қарауымыз керек. Түркі әлемінің ынтамақтастығы жолындағы кейбір ұғымдарды жаңғырту және олардың лайықты құндылыққа ие болуы интеграция үдерісінде маңызға ие. Түркістан аталуы және оның ынтымақтастық жолында жаңғырып, бірінші орынға шығуы қажет тұжырымдамалардың бірі болып табылады. Себебі, бұл атау географиялық атаудан тыс терең мағынаға ие. Осы жағдайға

сүйене отырып, жоба аясында Түркі халықтарының ортақ Отаны саналатын Түркістан атауын әртүрлі кезеңдер тұрғысынан тарихи және әдеби шығармаларында көрініс табуына қатысты кітап дайындау жоспарланған болатын. Түрлі Түркі республикаларында тарих пен әдебиет саласында жұмыс істейтін ғалымдар Түркістан бойынша жобалық жұмыстарға өз үлестерін қосып, тарих, әдебиет және ойлау тарихы саласында мақалалар жазды. Әрине, Түркістан тақырыбын тек ұсынылған бір кітап пен мақалалар арқылы толық ашып көрсету мүмкін емес. Бұл тұрғыдан, бұл зерттеу ауқымды болғанымен, тек кіріспесі болып табылады. Әр түрлі себептермен тарихи ұғым өз тереңдігін жоғалта бастады, бірақ соңғы кезеңдегі, әсіресе Қазақстандағы орталықтардағы оқиғалар барысында бұл атау қайта жандана бастады.

Қазіргі уақытта Ахмет Ясауидің кесенесі орналасқан тарихи Яссы қаласының атымен қоса, Қазақстанның бір облысының аты ретінде ғана қолданылып жатыр. Түркістан, 2021 жылы бүгінгі атауы Түркі Мемлекеттерінің Ұйымы болған Түркі кеңесінің шешімімен Түркі әлемінің рухани астанасы деп жарияланды. 2021 жылы Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан болып белгіленуі қаншалықты маңызды болса, бұл тарихи қаланың Түркі әлемінің рухани астанасы деп жариялануы да соншалықты маңызды. Түркістан атауы тағы да Түркі әлемінің маңызды тақырыбына енді. Бұл жобаның негізгі мақсаты – ұмытылып бара жатқан Түркістан атауын әртүрлі тарихи кезеңдегі дереккөздерде және басқа географиядағы әдеби мәтіндердегі көріністерін ашып көрсету арқылы ұлы Түркістан географиясын қайтадан академиялық тұрғыдан әдебиетке енгізу. Кеңес Одағы тұсында жүйелі түрде жойылған яки тар мағынада қолданылған тарихи Түркістан атауының осы географияда құрылған мемлекеттермен, осы жерді мекендеген халықтарды меңзегенін академиялық еңбектер негізінде қарастырған жөн деп санаймыз. Бұл зерттеудің түркі әлемінің стратегиялық мақсаттары мен болашақ келбетіне елеулі үлес қосатыны ақиқат.

Жоғарыда айтылған жағдайлар аясында жоба кітабында Түркия, Қазақстан, Әзербайжан, Қырғызстан, Өзбекстан ғалымдарының 24 мақаласы ұсынылды. Бұл тақырып болашақта маңызды зерттеулердің тақырыбы болатынына күмәніміз жоқ және бұл зерттеулер міндетті түрде жалғасуы қажет. Жоба кітабын дайындау барысында кездескен көптеген қиындықтарды былай қойғанда, біз мұнда бірнеше жағдайларды атап өткіміз келеді.

Кітапта орын мақалалар әртүрлі дәстүрден келген ғалымдардың еңбектерінен тұрады. Осыған байланысты, тіл, стиль және терминология сияқты мәселелер аясында ынтымақтастыққа қол жеткізуге тырысқанымен, кейбір мәселелерде авторлардың қалауы орындалды. Бұл жоғарыда аталған мәселелер әртүрлі қолданулар мен артықшылықтардың маңызды бөлігінің себебі болып табылады. Бұл жағдай әдебиет көріністеріне де қатысты.

Жоба жұмысына Қазақстан, Өзбекстан және Қырғызстаннан көптеген ғалымдар тартылды, бірақ қажетті нәтижелерге қол жеткізілмеді. Түркістан тақырыбының түркі әлемінің басқа аймақтарына қарағанда Түркияда көбірек зерттелуі және бұл терминнің зерттеулерде көбірек қолданылуы, Түркістан атауының өз географиясында жеткілікті түрде зерттелмегенін және басты тақырып болмағандығын көрсетеді. Бұл жағдай жоба жұмысының өзіндік ерекшелігі мен маңыздылығын көрсетеді деп ойлаймыз.

Түркі әлемін біріктіру үдерісінде мұндай зерттеулердің маңыздылығы өте зор. Бұл жұмыстың кіріспе екенін қайталап айтқымыз келеді. Ахмет Ясауи университеті де, Түркі әлемінің басқа аймақтарында орналасқан университеттер мен мекемелер де осындай жобалар арқылы ұмытылған / ұмыттырылған тұжырымдамаларымыз бен құндылықтарымызды қайтарып, Түркі әлемінің бірлігі мен ынтымақтастығы жолында елеулі үлес қосады деп сенеміз. Жоба аясында және әртүрлі тақырыптар төңірегінде кітапты зерттеуге үлес қосқандарға борыштармыз.

AZERBAYCAN TARİH YAZIMINDA TÜRKİSTAN

Telman Nusretoğlu*

ÖZ

Türkistan üzerine çok sayıda bilimsel araştırma ve çalışma bulunmaktadır. Dünyanın birçok ülkesinde Türkloglar, bu bölgeyi ve Türk tarihini derinlemesine incelemektedir. Türk tarihi üzerine birtakım soru işaretleri, adı geçen bölgede yapılan araştırmalar neticesinde netlik kazanmıştır.

Azerbaycanda ise bu konuya ilişkin milli ve objektif tarihçilik perspektiviyle yapılan çalışmalar daha çok Sovyetler'in son dönemleri ve bağımsızlık sonrasına denk gelmektedir. Elbette bunun nedenlerinin politik olduğu bilim çevrelerinin malumu. Azerbaycan'da bilim insanları tarafından Türkistan'a ve Türk tarihine büyük bir ilgi olsa da ne yazık ki uzun süre siyasî engellemeler bu çalışmalara engel olmuştur.

Yapmış olduğumuz bu araştırmanın esas amacı, Azerbaycan tarih yazımında Türkistan kavramının hangi temellere oturtulduğunu aydınlatmak, sözkonusu coğrafya ile ilgili yapılan çalışmalarını analiz etmek ve Azerbaycan tarihçilerinin Türkistan'a bakışını ortaya koymaktır. Hazırladığımız çalışmanın Türk tarihine katkı sağlamasını ümit ediyoruz.

GİRİŞ

Türkistan adı Türk tarihi için siyasî değil, coğrafi bir anlam taşımaktadır. Kadim Türk milletinin yaşadığı bölgeyi ifade eden Türkistan'ın sınırlarının kesin şekilde belirlenmesi oldukça zordur. Belki de adı geçen bölge bu yüzden tarih boyunca farklı şekillerde isimlendirilmiştir. Bunun esas sebeplerinden biri de hiç şüphesiz eski Türklerin benimsemiş oldukları hayat biçimidir. Göçebe hayat tarzına sahip farklı Türk boylarının tam olarak hangi coğrafyalarda yerleştikleri, ilk yurtlarının neresi olduğu bugün bile yüzde yüz netlik kazanmamıştır. Bu konuda çok sayıda araştırma yapılmışsa

---

* Dr., Hazar Üniversitesi, Bakü / Azerbaycan, telman.guliyev@khazar.org, ORCID: 0000-0003-0533-2429.

da birbirinden farklı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Türklerin ilk yurdu olarak Altay dağları, Tanrı dağları, İrtiş-Ural dağları ya da Baykal gölü çevresi gibi muhtelif iddialar ileri sürülmüş ve sürülmektedir. Bu karmaşıklık esasen Türkistan sınırları için de mevcut olsa da ilk yurt meselesine kıyasla bu konunun daha açıklığa kavuşmuş olduğunu söylemek mümkündür. Ancak yine de Türkistan için terra incognita (bilinmeyen toprak) (Nesibli, 2019: 11) ifadesinin kullanılmasının yanlış olmayacağı kanaatindeyiz. Mezkiûr bölgenin sınırlarının kesin olarak tayin edilebilmesi, Türk Dünyası ifadesinin açıklığa kavuşturulmasıyla mümkün olacaktır (Yalçınkaya, 1994: 11).

Adı geçen bölgenin sınırları meselesinde genel olarak kabul gören tanıma göre Türkistan; Ural dağları ve Volga nehri, Pamir ve Hindukuş dağları ile sınırlanan, Güney Sibiry ve Moğolistan'ı da içine alan oldukça geniş bir coğrafyayı ifade etmektedir. Buna ek olarak, Türkistan'ın bugün Çin egemenliği altında bulunan kısmı *Doğu Türkistan*, bir dönem Sovyet hâkimiyetinde kalan kısmı ise *Batı Türkistan* olarak isimlendirilmiştir (URL 1). Bugün Türkistan denilen bölgede; Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan gibi Türk devletleri mevcuttur.

Tarihî ve Coğrafi Bir Terim Olarak Türkistan

İki bin yıllık Türk devletçilik tarihî boyunca Türkistan adıyla bir devlet veya beylik kurulmamış olsa da Türklerin ana yurdu olarak kabul edilen Orta Asya, eski çağlardan bu yana *Türkistan olarak* adlandırılmıştır. Türkistan adı en erken dönem Sasani kaynaklarında, daha sonra ise Arap müelliflerin eserlerinde Orta Asya Türklerinin yaşadığı bölgeleri tanımlamak amacıyla kullanılmıştır (URL 2). İlk kez Avesta'da *hızlı koşan atlara sahip olan Tur kavminin ülkesi* olarak Turan isminin zikredildiği görülmektedir (Muhtarova, 1999: 52). Sınırları tam netleşmemiş olan söz konusu coğrafi bölge için; *Merkezi Asya*, *Sovyet Türkistanı*, *Batı Türkistan*, *Doğu Türkistan*, *Turan Türkili*, *Orta Asya*, *İç Asya* gibi terimler de kullanılmıştır. Barthold'a göre Türkistanın sınırları şöyledir:

Türkistan, Avrupa-Asya kıtasının batı-orta bölümünde, büyük bir alanı kapsayan, eskiden beri Turan veya Türkistan denilen ülkedir ki, bu da Türklerin yurdu anlamına gelmektedir. Bu ülke, Batıda Ural nehri ve Hazar Denizi, doğuda Altay dağı ve Çin hududu yani Doğu Türkistan ve Kaşgarın doğu sınırları, güneyde İran ve Afganistan, kuzeyde Tobol, Tomsk (Sibiry) arasındadır (Bartold, 1902'den Hayit, 1988: 24).

XVII.-XVIII. asırlarda bazı Rus ve Avrupalı arařtırmacılar, Türkistanı, bölgenin çok önemli siyasi, ticari ve kültürel merkezi olan Buhara'nın adıyla *Büyük Buhariye*, ondan doğuda yerleşen toprakları da *Küçük Buhariye* şeklinde isimlendirmişlerdir (Muhtarova, 1999: 53). Bu ifadeler, bir idarî birim ismi olarak Orenburg'dan yönetilen Çarlık Rusyası'nın işgali altında bulunan Türkistan vilayeti için 1865 yılından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. 1867 yılında ise yeni işgal edilen hanlık toprakları da dahil edilerek Taşkent merkezli genişletilmiş Türkistan Genel Valiliđi kurulmuştur (Hayit, 1988).

Erken İslamî dönem kaynaklarında Türkistan ifadesinin pek az kullanıldığı göze çarpmaktadır. Selçuklu dönemi kaynaklarında ise Türkistan tanımının artış gösterdiği dikkat çekmektedir. İlhanlı dönemi kayıtlarında Türkistan adının istifadesi yaygınlaşmış; Akkoyunlular, Safeviler ve Kaçarlar dönemi kayıtlarında aynı içerikte kullanımına devam edilmiştir. Çarlık dönemi Azerbaycan sahası yapıtlarında Türkistan isminin geçtiđine tanıklık ediyoruz. Bu dönem içinde Türkistan tanımı başlıca iki anlam içermektedir:

- Türklerin yaşadığı ülke ve ya ülkelerin genel ismi olarak;
- Belli bir bölgeyi, şehri ve yüzölçümünü kapsayan coğrafi-idarî isim olarak.

XX. Yüzyılın başlarından itibaren bu anlamlara bir de ideolojik anlam yüklenmiştir.

Tespit ettiğimiz kadarıyla Türkistan tabiri Arapça yazılmış coğrafya eserlerinde geçmektedir. İbn Hordadbin (820-912) *Memalikül-mesalik* adlı eserinde Türkistan tanımı; *et-Turk ülkesi* anlamında kullanılmıştır (Xordadbex, 1986: 152). X. yüzyıl coğrafyacı İbn Havkal'ın yapıtında ise bu tabir açık biçimde kullanılmıştır. Müellif, *Kitab surat el-ard* isimli yapıtının bir yerinde *Türkistan* ve *Harezmi*, diğer yerinde ise isim belirtmeden Maveraünnehirin ötesindeki Türk yurtları anlamında kullanmıştır (İbn Havkal, 2014: 144, 347).

Söz konusu yapıtlar, Türkistan'ı, *Türklerin yurdu* anlamında tanımlarken, bu ismi Türklerin yaşam alanının genişlemesi ve küçülmesine bağlı olarak kullanmışlardır. Örneğin Hilafet etkisinin baskın olduğu bölgeler, Türkistan dışına çıkarılarak, *Harezmi* ve *Türkistan* ya da *Maveraünnehir* ve *Türkistan* biçiminde kullanılmıştır.

Arap bilginlerinin Türkistan tanımını Sasanilerden edindikleri kuvvetle muhtemeldir. Sasani dönemi kayıtlarında Türk ülkeleri için başlıca iki tanım önceliklidir. Bunlardan ilki, Araz ve Kür nehrinin yukarısını içeren anlamda kullanılan önce *Sabiran*, devamında ise *Hazaran* ismidir. Sabiran ifadesinin 500-560 yılları arasında şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarını kapsayan biçimde egemen olan Sabir Hakanlığı'yla bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Ahmed Zeki Velidî Togan bu ismin, Sabirlerin etkinliğini kaybedip bölgenin bir kısmının Sasani denetimine geçmesiyle bağlantılı olarak Şirvan'a dönüştüğünü belirtmiştir. Bilindiği gibi Şirvan denilen bölgeler, Azerbaycan'ın Kür nehrinden yukarıda Derbend, bazen de Serir denilen Dağistan'ın içlerine kadarki alanı kapsayan, devamında Şirvanşahlar (VI-XVI. yüzyıllar) denilen hanedanın egemen olduğu tarihî ve coğrafi bir tanımdır. Sasani denetimine geçtikten sonra Sabiran, Şirvan'a dönüşmüş ve anlamını da kaybederek *Şirler ülkesi* (Aslanlar ülkesi) gibi İranî bir içerik kazanmıştır. Bunu, dönemin Sabir merkezi olan Sabiran adının Şabran'a dönüşme bilgisi de desteklemektedir (Togan, 1979: 99-100).

Orta Asya'daki Türk yurtlarına ise Sasaniler genelde *Turan* ismini vermişlerdir. Sasani dönemi bazı yapıtlarında Arapların bulunduğu mekan olarak Takestan (veya Tatistan) ve Türklerin bulunduğu mekan olarak *Türkistan* tabiri geçse de, genelde Sasaniler için Turan ismi öncelik taşımıştır. Bunu, söz konusu bölgede bulunan, özellikle de Orta Asya'daki küçük Türk şehir devletlerinin kendisine verdiği bir isim mi yoksa Sasanilerin İranî kökenli olan *an* ekiyle oluşturdukları *Türkler ülkesi* anlamında bir tanım mı olduğu yeterli derecede anlaşılmamıştır. Nitekim son dönemlerde Özbekistan'da yapılan arkeolojik çalışmalarda gün yüzüne çıkarılan çok sayıda sikke üzerinde Turan ismi net biçimde görülmektedir (Boboyevov, Goyibov, Kubatin, 2015: 17-24). X.-XI. yüzyıllarda, özellikle Firdevsi'nin *Şahname* eserinin etkisiyle Turan ve Türkistan tanımlarının Fars dilli edebî ürünlerde yeniden anlam kazandığı anlaşılıyor.

Azerbaycan sahasında ortaya çıkan yapıtlarda Türkistan ismi genelde Oğuz-Selçuklular döneminde yaygınlık kazanmıştır. Oğuz boylarının geleneksel yaşamını içeren Dede Korkut Oğuznamesi'nin sadece bir yerinde Türkistan ismi geçmektedir.¹

Farsça Selçuklu yapıtlarında ise Selçuklu dönemi için Türkistan adı bolca zikredilmektedir. Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi'nin

1 "Türkistan'ın direği, Tülü kuşun yavrusu". bk. "*Kitabi-Dede Qorqud'un İzahlı Lüğeti*, Red. Ağamusa Axundov, Bakı: Elm, 1999, s. 175.

Rahat üs-Sudur ve Ayet üs-Sürur isimli Selçuklu ve Atabegler döneminin önemli eserinde, Türkistan tanımı hep coğrafi anlamda, özellikle de Horasan'ın yukarısında bulunan coğrafyayı içermektedir (er-Ravendi, 1999: 11, 14, 28, 85, 86, 88, 111, 188, 439).

Selçuklu dönemi ahbarnamelerinde Türkistan, özellikle de Selçuklular'ın çıktıkları ata yurdu olarak hatırlanır. Sadreddin el-Hüseyni'nin Ahbar ed-Devleti Selçukiyyesi'nde Türkistan karşılığında *Harkavat*, yani çadırlar ülkesi tabiri kullanılmıştır (el-Hüseyni, 1999: 50).

Türkistan isminin yazılı kaynaklarda yaygınlaşması İlhanlılar dönemine tesadüf eder. Söz konusu dönemin kaynaklarında Orta Asya bölgesi genelde Türkistan olarak tanımlanmaktadır. Bu yapıtlar arasında Türkistan özel anlamda *Selçuklular'ın ata yurdu* olarak dar coğrafi anlamda da geçmektedir. Hamidullah Kazvini *Tarihî-Güzide* adlı eserinde Selçuk oğullarının Türkistan'dan Mâverâünnehir'e geldiklerini belirtirken, burada Oğuzlar'ın Sığınak ve Türkistan'da yaşadıklarına ilişkin Selçuknamelerde geçen anlayışı tekrarlamaktadır (Kazvini, 2015: 17-18).

Timurlu dönemi kaynaklarında Türkistan ülkesi genelde Çağatay ülkesini içine almaktadır. İlhanlı döneminin bakışına egemen kalan bu dönemin tarih yazarları Horasan'ın üstünde uzanan Moğolistan'a kadarki geniş alan Türkistan olarak tabir edilmektedir (Xafiz Abru, 2007: 64, 66, 119, 129-130, 270). Bu dönemin kaynaklarında Emir Timur için *Emir-i Türkistan ve melik-i Turan* unvanı kullanılmıştır (İbni Arapşah, 2012: 50).

Horasan'ın üst kesimini Türkistan olarak tanımlama geleneği Safevi dönemi kaynaklarında olduğu gibi devam ediyor. Bunu Safevi dönemi yapıtlarında Hasan Rumlu, İskender Münşi ve diğer yazarlarda görüyoruz. Örneğin Hasan Rumlu Orta Asya'da gerçekleşen taht değişimlerini *Türkistan'da bayrak açtı* biçiminde tanımlamakla, bölgenin Türkistan ismini taşıdığını ifade etmektedir (Hasan-ı Rumlu, 2006: 71, 74, 123, 260).

Ancak Safevi dönemi destanlarında Türkistan'ın tüm Kızılbaş ülkesini de kapsayacak biçimde kullanıldığı görülmektedir. *Şah İsmail ve Tach* isimli bir destanda I. Şah İsmail için *Türkistan hanı* unvanının kullanılması oldukça dikkat çekicidir (*Şah İsmail Hata'i Külliyyatı* 2006: 133). Azerbaycan'ın ünlü Orta Çağ coğrafyacılarından, XV. asırda yaşamış Abdürreşid Bakuvi, Türkistanı, bütün Türk ülkelerinin genel adı olarak tanımlamıştır. O, eserinde Türkistan'ın sınırlarının birinci iklim kuşağından başlayarak doğunun derinliklerine doğru yedinci iklim kuşağına kadar uzandığını be-

lirtmiştir. Bakuvi aynı zamanda Türklerin güneyden kuzeye doğru bütün iklimlerden doğuda yaşadığını da ifade etmiştir (Ebdürreşid el – Bakuvi, 1992: 53).

Azerbaycan'ın kuzey kesiminin Çarlık Rusyası denetimine girmesinden sonra yazılan eserlerde de coğrafi anlamda Türkistan tanımı aynı içerikte kullanılmıştır. Örneğin Abbaskulu ağa Bakühanov'un *Gülistani-İrem* eserinde Türkistan ismi, eski yazarların kullandığı biçimde coğrafi anlamıyla geçmektedir (Bakıxanov, 2001: 283).

Sovyet Dönemi Azerbaycan Tarih Yazımında Problemler

1801-1813 Rusya-Azerbaycan Hanlık Devletleri ve 1804-1813, 1826-28 İran-Rusya arasındaki savaşların sonucunda, Güney Kafkasya'da askeri, jeopolitik ve jeoekonomik açıdan stratejik öneme sahip olan Azerbaycan ikiye bölünmüş, imzalanan Gülistan ve Türkmen-çay anlaşmalarıyla Rusya, Azerbaycan'ın kuzeyini tamamen ele geçirmek suretiyle Kafkasya'nın işgalinin esas aşamasını başarıyla tamamlamıştır. Bu işgal sonucunda Osmanlı Devleti'nin Orta Asya'yla bağlantı yolları kontrol altına alınmış ve Ruslar tarafından bütün yönleriyle Türk halklarını birbirinden koparan, tarih ve millî kimlik bilincini zayıflatan bir müstemele siyaseti uygulanmaya başlanmıştır.

İşgal sonrasında Azerbaycan'da hakim olan Çarlık ve Sovyet dayatmaları Azerbaycan tarih yazımının doğru temellere, yani kendi kökleri üzerine oturtulmasının önünde en büyük problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Orta çağın narratif eserlerinden sonra Abbaskulu ağa Bakühanov gibi çarlık rejiminin baskıcı muhiti içerisinde Azerbaycan tarihini yazmaya çalışan bazı yeni dönem müelliflerin eserlerinde de Türk tarihînin derinlikleri üzerinde bir tarih tezi ortaya konulmamış, bölgenin tarihî daha çok İran'ın bir eyaleti kontekstinde ele alınmıştır.

Azerbaycan Türklerinin kökeni konusunda olduğu gibi, etno-kültürel kodları itibarıyla Güney Kafkasya coğrafyasında varoluşlarının kadimliği, egemenlik kurmaları konularında bilinçli olarak karışıklık oluşturulmuş, körleştirme politikası uygulanmıştır. Coğrafyanın çoğu, uydurulmuş mürekkep konfigürasyonlu etnik mozaikası üzerine inşa edilen Azerbaycanlı milleti anlayışı, Türk tarihînden koparılmış, marsksist-materyalist, uydurma bir halkların kardeşliği söylemine dayanan neredeyse tamamen coğrafyaya bağlı bir tarih tezi kabul ettirilmeye çalışılmıştır. Bu müstem-

lekeçi konseptte göre kuzeyde Kafkas dilli halklar Albanya halkını, İran'da Fars dilli kavimlerse Atropeten halkını oluşturmuş, Selçukluların gelişiyile de birlikte melez bir Azerbaycanlı kimliđi meydana gelmiştir. Bu tarih yazımı Genel Türk tarihînin bir bölümü olarak Azerbaycan tarihînin doğru anlaşılması ve yazılmasına deđil, İran veya Kafkasya tarih arařtırmalarına, Rusya'nın bölgedeki siyasî ve kültürel egemenliđinin devamlılıđına hizmet eden bir anlayış olmuştur.

Millî tarih bilincinin oluşturulması yönünde ilk anlamlı hamleler XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında müstemelekeye karşı millî maarifçiliyi ön plana çıkarmaya çalışan Ali bey Hüseyinzade, Mehmet Emin Resulzade, Muhammet Hasan Baharlı, Ahmet Ağaođlu ve diđer aydınlardan gelmiştir. Ali bey Hüseyinzade'nin *Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir* eseri, millî tarih yazımı ihtiyacının acil bir sorun olarak milletimizin önünde durduđunu ortaya koymuştur. Ali bey 1916 yılının Ocak ayında Berlin'de Türk Kavimleri Kongresi'nde sunduđu tebliđde, Rusların kendi kültürlerini yayarken Türk kültürünü yok etmeye çalıştıđını, muhtelif sınırlama ve sansürlerle millî tarih bilincini zayıflattıđını belirtmiş, Türkistan, Kafkasya ve Kazan Türklerinin demografik durumu, sosyo-kültürel deđerleri, millî ve dini şahsiyetleri, Usul-i Cedid hareketinin tüm Türk halklarının birliđi ve aydınlanması açısından ne kadar büyük bir öneme sahip olduđunu belirtmiştir (Bayat, 1998: 58-60).

Sovyet dönemi Azerbaycan tarihçiliđinin kapsamı da epey dardır. Bu dönemde tarih alanında yapılan çalışmalar, yerel tarih ve Rus-Sovyet ve onun perspektifinden dünya tarihî olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.

Yukarıda da altını çizdiđimiz gibi yerel tarih, Azerbaycan'ı cođrafi olarak kapsamakta ve Türk Dünyası'ndan kopuk ve bađımsız olarak ele almaktaydı. Bu kapsamda Türkistan ismi, Azerbaycan tarihî çalışmalarında nadiren gözükmetedir.

Bu dönemde yapılan çalışmalara dikkat ettiđimizde Türkistan ifadesi genelde ülke ve şehir kısmında kullanılmıştır. Örneđin Oktay Efendiyev tarafından 1981 yılında yayımlanan Safaviler'le ilgili kapsamlı çalışmada Türkistan ismi sadece bir yerde geçiyor. Oysa yazar yapıtında Safevi-Şibani çatışmalarına geniş yer verdiđi hâlde bu ismi kullanmayı tercih etmemiştir. Söz konusu çalışmada Türkistan ismi Hasan bey Rumlunun *Ahsen et-tevarih* eserinden yapılan alıntı içinde Maverâünnehir, Kaşgar, Andican, Otrar civarında bir eyalet ismi olarak kullanılmıştır (Efendiyev, 1981: 1).

Bu dönemin çalışmalarında (örneğin Ziya Bünyadov'un "Azerbaycan Atabegleri Devleti" ve "Harezmsahlar Devleti-Anuşteginidler" ve d.) Türkistan ismi birkaç yerde şehir olarak kullanılmıştır. Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da yazılan tarih kitaplarında Türkistan'ın coğrafi isim gibi gündeme geldiğine tanıklık ediyoruz. Bu kapsamda Tefvik Necefli'nin *Azerbaycan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri* isimli kapsamlı çalışması dikkati çekiyor. Bu eserde Türkistan ismi, Orta Asya'yı içine alacak genişlikte büyük bir coğrafi alanın ismi olarak geçiyor. Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletlerinin de kurucusu olan Oğuz grupları, ana vatanları Türkistan'dan gelerek Azerbaycan ve Anadolu topraklarına yerleşmişlerdir (Tovig, 2012: 27, 28, 53, 118, 189).

Türkistan ismi gerek coğrafi, gerekse de özel bir mekan olarak Ekber N. Necef'in çalışmalarında öne çıkıyor. Müellif, Türkiye'de bağımsız bir eser olarak yayımlanmayan Hakkı Dursun Yıldız'ın *Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanlığı Sacoğulları* isimli çalışmasını, Azerbaycan Türkçesine aktarmak dışında esere epey ilavelerde bulunmuş ve çalışmanın kapsamını üç defadan fazla genişletmiştir. Bu kapsamlı çalışmada Türkistan ismi Türklerin barındığı büyük bir coğrafi alan olarak kullanılmıştır. Hatta kitapta Türkistan bazen *Doğu Türkistan* ve *Batı Türkistan* biçiminde de geçiyor (Yıldız, 2019: 21, 24, 130, 236, 262, 311, 382).

Ekber N. Necef'in Türk tarihine ilişkin Azerbaycan'da yayımlanmış olduğu *Aran Atabegleri, Azerbaycan Selçukları-Yakutiler, Selçuklu Devletleri ve Atabegleri Tarihi* isimli diğer çalışmalarında da Türkistan ismini sıkça görmek mümkündür. Bu çalışmalarda Türkistan gerek dar, gerekse de geniş coğrafi isim olarak geçiyor. Örneğin müellif, Oğuzlar'ın, özellikle de Selçuklu Oğuzlarının ilk yurdu anlamında Türkistan'ın (Yesevi'nin ata yurdu olan Türkistan) ufak bir mekan olarak kullanırken, bazen şimdiki Kazakistan'ı kapsayacak biçimde, bazen de tüm Orta ve Merkezi Asya'yı, yani Çin'den Horasan'a kadar ki alanın ismi olarak belirtmiştir.

Bağımsızlık sonrası tarih alanında gerçekleştirilen araştırmaların konu istikametleri arasında; İskit ve Sakaların kökeni, ilk yurtları, eski Türk göçebe-atlı medeniyetinin teşekkülündeki rolleri, millattan önceki dönem Kafkasya'da Türk boylarının varlığı, Türk boylarının Türkistan'dan Kafkasya'ya uzanan göçlerinin tarihî meseleleri yer almaktadır. Türklerin Selçuklular döneminden itibaren Türkistan'dan gelerek Azerbaycan'da meskunlaşmaya başladığı yönündeki Sovyet tezlerinden farklı olarak, son dönem üniversite ve liseler için yazılan tarih kitaplarında çok daha eski-

den, millattan evvel VII. asırdan itibaren farklı Türk boylarının Türk kapısı olarak adlandırılan Derbent yoluyla Azerbaycan'a gelerek yerleşmiş olduđu Çin, Bizans, Süryani kaynaklarına, çeşitli arkeolojik çalışmalara, kaya resim ve tasvirlerine dayandırılarak kayıt altına alınmıştır.

Zaur Hasanov'un Bakü Devlet Üniversitesi'nin Eski Çağ Tarihi Ana Bilim Dalı'nın kararıyla yayınlanan Türk-İskit paralelliğinin ispatı üzerine kurulan Çar Skifler eseri de karşılaştırmalı tarih metodolojisiyle linguistik ve arkeolojik malzemelere, toponimler üzerinde araştırmalara dayanarak Orta Asya ve Kafkasya'da prototürk sivilizasyonunun daha eski olduğunu ve birbirleriyle bağlantısını ortaya koyuyor. İskitlerin ilk olarak şimdiki Türkistan coğrafyasında görüldüğü, Massagetlere karşı sürdürdükleri mücadelelerden sonra Güney Kafkasya topraklarına geldikleri kaydediliyor (Hesenov, 2005: 28).

Esasen üniversitelerin tarih bölümlerinde ders olarak okutulan Türk Halkları Tarihî kitaplarında eski çağlardan günümüze Türkistan adı, tarihi coğrafyası, orada kurulan Türk devletleriyle ilgili daha tafsilatlı bilgilere yer verilmiştir. Bu eserlerden en mühimi Bakü Devlet Üniversitesi'nin profesörü Esmed Muhtarovanın yazdığı eserdir. Kitapta Milattan önceki dönemden başlayarak XVII. yüzyıla kadar Türkistan'ın tarihî coğrafyası, Batı Türkistan ve Kazakistan, Doğu Türksitan, Moğolistan ve Sibiryaya olarak birkaç bölümde aydınlatılmaya çalışılmış, Türkistan'da kurulan devletler, onların en önemli askeri seferleri, medeniyet ve iktisadiyatları ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir (Muhtarova, 1999). Eserde Türkistan ve Arap hilafetinin münasebetleri, Emevi işgallerine karşı yapılan mücadeleler, IX.-XII. asırlarda Batı Türkistan'da kurulan Türk devletleri, Moğol hakimiyeti döneminde Türkistan'ın durumu ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

Yine Nisbet Mehdiyeva'nın kaleme aldığı, Azerbaycan Bilim ve Eğitim Bakanlığı'nın kararıyla üniversite öğrencileri için ders kitabı olarak yayımlanan Türk Halkları Tarihî kitabı XIX. – XX. asırlar Türkistan Tarihi, bölgedeki siyasi-medeni durum, Rus işgalinin başlaması, işgale karşı yapılan direnişler, sonrasında gerçekleştirilen esas uygulamalar, idarî yapı reformlarıyla ilgili ayrıntılı bilgiler içermektedir (Mehdiyeva, 2010).

Hazar Hakanlığı'nın önemli araştırmacılarından Ferda Esedov 2018 yılında yayınlanan *Hazarlar ve Azerbaycan* isimli eserinde, Hazarların menşeyi konusunu geniş bir şekilde ele almış, ilk vatanlarının Sirderya havzası olması meselesi üzerinde durmuş, Kazakistan tarihçisi Beymbet Babikteyevîç İrmuhanov'un üç Kazak cüzü Kerder, Şerkeş ve Berslerin Ha-

zarların bakiyeleri oldukları fikrine yer vererek bu fikri geniş bir şekilde serh etmiştir. Ünlü tarihçi Piter Golden de Kazak halkının etnogenezinin şekillenmesinde Hazar izlerinin aranmasının esaslı bir görüş olduğu kanaatine varmıştır (Esedov, 2018).

SONUÇ

Sovyetler Birliği döneminde bütün konularda olduğu gibi, bilimsel araştırmalar da politbüro'nun süzgecinden geçmek zorundaydı. Hiç şüphe yok ki bu sansüre en çok maruz kalan alanlardan biri de tarih bilimi olmuştur. Sovyetler'in Türk tarihine yönelik zaten var olan karşıt siyaseti, bu dönemde Türkistan'ın ve Türk tarihinin yeteri kadar ve objektif bir şekilde araştırılmasına engel olmuştur. Hatta Türkistan ifadesi bile 1924 yılında literatürden çıkarılmış, Türkistan yerine Orta Asya terimi kullanılmaya başlanmıştır. Halbuki yukarıda da belirttiğimiz gibi Türkistan ifadesi tarihin hiçbir döneminde siyasî bir anlam ifade etmemiştir. Yüzyıllar boyunca bütün toplumlar tarafından kullanılagelmiş ve tamamen coğrafi anlama sahip olmuştur. Ancak buna rağmen Sovyetler'in baskılayıcı ve yasaklayıcı siyasetinden kurtulamamıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve bu birliğin bünyesinde bulunan Türk Cumhuriyetlerinin teker teker bağımsızlıklarını kazanması neticesinde, bahsedilen ülkelerde millî eğilimlerin giderek daha da arttığına şahitlik etmekteyiz. Bu değişim süreci bilimsel faaliyetlerde, bilhassa tarih alanında kendini çok daha güçlü bir biçimde göstermektedir. Azerbaycan'da da öze dönüş konusunda önemli gelişmeler olduğu görülmektedir. Sovyetler'in 70 yılı aşkın bir süredir kendi hakimiyeti altındaki Türk bölgelerinde yürüttüğü asimile siyasetine rağmen Azerbaycan toplumu tarihî gerçekliklerini araştırmaya ve öğrenmeye devam etmektedir.

Dünyanın farklı coğrafyalarındaki Türklerle sahip olduğu ortak değerler, Azerbaycan toplumu tarafından daha iyi öğrenilmekte ve bu durum olumlu yöndeki değişim sürecini hızlandırmaktadır. Türkistan bölgesine duyulan ilgi de bunun bir tezahürüdür. Bu ve benzer konulardaki bilimsel çalışmalar zaman içerisinde birçok eksikliği ortadan kaldıracaktır. Özellikle de tarih, coğrafya, etnografya vb. alanlarda daha fazla ilmî araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Türk devletleri arasındaki diplomatik ilişkiler geliştikçe, diğer alanlarda da kısa zamanda müsbet sonuçlar alınacağı kanaatini taşıyamaktayım.

KAYNAKÇA

- Bakühanov, A. (2001). *Gülistani-İrem*, Tahran: Möminin intişarat.
- Barthold, W. (1902). *Türkistan*, Ensiklopediçeskiy Slovar, Petersburg, 174-204, (Aktaran B. Hayit), "*Türkistan Terimi Üzerine*", TDAD, 174-204.
- Bayat, A. H. (1998). *Hüseynzade Ali Bey*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Boboyerov Ğ., Ğoyibov B., Kubatin A. (2015). İlk Urta Asr Samarkand Tanqalarida "Tyron" Toponimi", O'zbekiston Arxeologiyası, No: 2 (11), 17-24.
- Dursun, Y. H. (2019). *Saciler (Azerbaycanda hökm sürmüş bir türk xanedanlığı, 889-941)*, Bakü: Başla Yayınları.
- Ebdürreşid el – Bakuvi (1992). *Abidelerin Hülasesi ve Qüdretili Hökmdarın Möcüzeleri*. (Arapçadan tercüme, mukaddime ve şerhleri akademik Ziya Bünyadovundur). Bakü. (Aktaran Esmed Muhtarova). Türk Halklarının Tarihi. Bakü 1999.
- Efendiyev, O. (1981). *Azerbaydjanskoe qosudarstvo safevidov v XVI veke*, Bakü: İzdatelstvo Elm Yayınları.
- el-Hüseyni Sadereddin Ebü'l-Hasan Ali ibn Nasır (1999). *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Çev. Necati Lügal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- er-Ravendi Muhammed b. Ali b. Süleyman (1999). *Rahat üs-Sudur Ayet üs-Südur*, (Çev. Ahmed Ateş). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. I-II.
- Esedov, F. (2018). *Xezerler ve Azerbaycan*, Bakü: Elm ve Tehsil Yayınları.
- Hasan-ı Rumlu (2006). *Ahsenü't-Tevarih*, (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hayit, Baymirza. (1988). *Türkistan Terimi Üzerine*, TDAD, 1988.
- Hesenov, Zaur. (2005). Çar Skifler, Bakü, "Ebilov, Zeynalov ve oğulları."
- İbn Havkal (2014). *10.Asırda İslam Coğrafyası*, (Çev. Ramazan Şeşen). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İbn Xordadbex (1986). *Kniqa putey i stran*, Perevod s arabskoqo, kommentarii, issledovanie, ukazateli i kartı Naili Velixanovoy, Bakü: Elm Neşriyat.
- İbni Arabşah (2012). *Acabul-Makdur*, (Çev. D.Ahsen Batur). İstanbul: Selenge, 2012.
- Kazvini, Hamidullah Mustevfi (2015). *Tarih-i Güzide (Zikr-i Padişahan-i Selçukiyan)*, Editör Erkan Göksu, İstanbul: Bolge Kültür Sanat Yayınları.
- Mehdiyeva, N. (2010). *Türk Halkları Tarihi*, Yeni dövr (XIX – XX esrin evveli), Bakü.
- Muhtarova, E. (1999). *Türk Halklarının Tarihi*, Bakü.
- Necefli, T. (2012). *Azerbaycan Qaraqoyunlu ve Ağqoyunlu devletleri*, Bakü: Çaşoğlu Yayınları.
- Nesibli, N. L. (2019). *Azerbaycan Tarihi Millet, Devlet ve Siyaset*, Ankara: Altınordu Yayınları.

- Şah İsmail Hata'i Külliyyatı (2006). (Giriş ve Eklerle Yay. Haz. Babek Cavanşir, Ekber N. Necef). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Taşagül, A. (2012). İslam Ansiklopedisi, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Türkistan maddesi, 556-560.
- Togan, A.Z.V. (1979). *Azerbaycan* maddesi, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. II, 99-100.
- Türkistan'ın direği, Tülü kuşun yavrusu* (1999). bk. "Kitabi-Dede Qorqud"un İzahlı Lüğeti, Red. Ağamusa Axundov, Bakü: Elm Neşriyat.
- Xafiz, A. (2007). *Zeyl-i Djami at-tavarix-i Raşidi*, Perevod s persdskoqo, predisloviye, kommentariy, primeçaniya i ukazateli E.R. Talışxanova, Bakü.
- Yalçınkaya, A. (1994). *Pan-İslamizm Tartışmaları Işığında Türkistan (1864-1922)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

İnternet Kaynakları

URL 1: <https://islamansiklopedisi.org.tr/turkistan> (Erişim Tarihi: 12.04.2022)

URL 2: <https://islamansiklopedisi.org.tr/turkistan> (Erişim Tarihi: 12.04.2022)

TURKESTAN IN AZERBAIJAN HISTORIOGRAPHY

ABSTRACT

There are many scientific researches and studies on Turkestan. Turkologists in many countries of the world examine this region and Turkic history in depth. Some question marks on Turkic history have become clear as a result of the researches made in the mentioned region. In Azerbaijan, studies on this subject with the perspective of national and objective historiography mostly coincide with the last periods of the Soviet Union and after independence. Of course, the scientific community knows that the reasons for this are political. Although there is a great interest in Turkestan and Turkic history by scientists in Azerbaijan, unfortunately, political obstacles hampered these studies for a long time. The main purpose of this research we have conducted is to elucidate the foundations of the concept of Turkestan in the historiography of Azerbaijan, to analyze the studies on the geography in question, and to reveal the view of Azerbaijani historians on Turkestan. We hope that our study will contribute to Turkish history.

ӘЗЕРБАЙЖАН ТАРИХНАМАСЫНДА ТҮРКІСТАН*

Телман Нүсретоглу**

ТҮЙІНДЕМЕ

Түркістан туралы көптеген ғылыми зерттеулер мен еңбектер бар. Әлемнің көптеген елдерінде түркітанушылар бұл аймақпен түркі тарихын терең зерттейді. Аталмыш аймақта жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде түркі тарихына қатысты бірқатар мәселелер нақтыланды. Әзербайжанда бұл тақырыптағы ұлттық және объективті тарихнама тұрғысынан жүргізілген зерттеулер негізінен Кеңес өкіметінің соңғы кезеңдерімен және тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдермен сәйкес келеді. Әрине, мұның себептері саяси екенін ғылыми орта біледі. Әзербайжан ғалымдары тарапынан Түркістан және түркі тарихына үлкен қызығушылық болғанымен, өкінішке орай, саяси кедергілер бұл зерттеулерге ұзақ уақыт кедергі болды.

Жасалған бұл зерттеуіміздің негізгі мақсаты – Әзербайжан тарихнамасындағы Түркістан концепциясының негіздерін ашып көрсету, қарастырылып отырған географияға қатысты зерттеулерге талдау жасау, Әзербайжан тарихшыларының Түркістанға деген көзқарасын ашу. Зерттеуіміз түрік тарихына үлес қосады деп сенеміз..

КІРІСПЕ

Түркістан атауының түркі тарихы үшін саяси емес, географиялық маңызы бар. Ежелгі түркі халықтары мекендеген аймаққа жататын Түркістанның шекарасын дәл анықтау өте қиын. Мүмкін, сондықтан да аталған аймақ тарих бойы әртүрлі атаулармен аталған. Мұның басты себептерінің бірі – ежелгі түріктердің қабылдаған өмір сүру салты. Көшпелі өмір салтын

* Түрік тілінен қазақ тіліне аударған Мадина Молдашева.

** Док., Хазар университеті, Баку, Әзербайжан. telman.guliyev@khazar.org, ORCID: 0000-0003-0533-2429

ұстанатын түрлі түркі тайпаларының нақты қай аймақтарда қоныстанғаны және олардың алғашқы отаны қай жерде екені бүгінде де жүз пайыз анық емес. Бұл тақырып бойынша көптеген зерттеулер жүргізілгенімен, нәтижелер әртүрлі болды. Түріктердің алғашқы отаны ретінде Алтай таулары, Тәңір таулары, Ертіс-Орал таулары немесе Байкал көлінің айналасы сияқты түрлі аймақтар аталды. Бұл қиындық Түркістан шекаралары үшін де бар болғанымен, бұл мәселе бірінші атамекен мәселесімен салыстырғанда айқынырақ болды деп айтуға болады. Алайда, біз Түркістан үшін *terra incognita* (белгісіз жер) (Nesibli, 2019: 11) тіркесін қолдансақ қателеспейміз. Аталған аймақтың шекараларын анықтау Түркі әлемінің тұжырымдамасын нақтылау арқылы мүмкін болады (Yalçınkaya, 1994: 11).

Аталған аймақтың жалпы қабылданған анықтамасына сәйкес Түркістан Оңтүстік Сібір мен Моңғолияны қамтитын, Жайық таулары мен Еділ өзені, Памир және Гиндукуш тауларымен шектесетін өте кең географияны білдіреді. Сонымен қатар, бүгінде Қытайдың билігінде тұрған Түркістанның бір бөлігі *Шығыс Түркістан* деп аталады, ал біраз уақыт Кеңестік өкіметінде болған бөлігі *Батыс Түркістан* деп аталады (URL 1). Бүгінде Түркістан деп аталатын аймақта Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан және Қырғызстан сияқты түркі мемлекеттері бар.

Түркістан тарихи-географиялық термин ретінде

Түрік мемлекеттілігінің екі мың жылдық тарихында Түркістан атауымен бірде-бір мемлекет не князьдік құрылмаса да, түріктердің отаны ретінде қабылданған Орта Азия ежелден Түркістан деп аталған. Түркістан атауы алғашқы сасанидтер дереккөздерінде, содан кейін араб авторларының еңбектерінде Орталық Азия түріктері қоныстанған аймақтарды сипаттау үшін қолданылған (URL 2). Тұран атауы алғаш рет «Авестада» *жүйрік жылқылары бар Тұр тайпасының елі* ретінде аталғаны байқалады (Muhtarova, 1999: 52). Шекарасы толық нақтыланбаған географиялық аймақ үшін: Орталық Азия, Кеңестік Түркістан, Батыс Түркістан, Шығыс Түркістан, Тұран түріктері, Орта Азия, Ішкі Азия сияқты терминдер де қолданылды. Бартольдтің айтуы бойынша Түркістанның шекарасы мынадай:

Түркістан – Еуропа-Азия құрлығының батыс-орта бөлігіндегі үлкен аумақты алып жатқан, ежелден бері Тұран немесе

Түркістан деп аталатын мемлекет. Бұл атау түріктердің атамекені дегенді білдіреді. Бұл мемлекет батысында Жайық өзені мен Каспий теңізі, шығысында Алтай тауы мен Қытай шекарасы, яғни Шығыс Түркістан мен Қашқардың шығыс шекаралары, оңтүстігінде Иран мен Ауғанстан, солтүстігінде Тобыл, Томск (Сібір) арасында орналасқан (Bartold, 1902'den Nayit, 1988: 24).

XVII–XVIII ғасырларда кейбір ресейлік және еуропалық зерттеушілер Түркістанды аймақтың өте маңызды саяси, сауда және мәдени орталығы саналатын Бұхараның атымен Ұлы Бұхария және одан шығысқа қарай орналасқан жерлерді Кіші Бұхария деп атаған (Muhtarova, 1999: 53). Бұл тіркестер 1865 жылдан бастап Орынбордан басқарылатын патшалық Ресейдің оккупациясында болған Түркістан губерниясы үшін әкімшілік бірліктің атауы ретінде қолданыла бастады. 1867 жылы жаңадан басып алынған хандық жерлерді қосу арқылы орталығы Ташкентте орналасқан кеңейтілген Түркістан генерал-губернаторлығы құрылды (Nayit, 1988).

Ерте ислам дәуірінің деректерінде Түркістан терминінің сирек қолданылғаны таң қалдырады. Селжұқтар дәуірінің деректерінде Түркістан анықтамасының көбейгені назар аудартады. Илханид дәуірінің деректерінде Түркістан атауының қолданылуы кең таралған; Аққоюнлу, Сефевидтер және Каджарлар дәуірінің жазбаларында ол сол мазмұнда қолданыла берді. Патшалық дәуіріндегі Әзербайжан далалық жұмыстарында Түркістан атауы кездесетініне куәлік етеміз. Осы кезеңде Түркістанның анықтамасы негізінен екі мағынаға ие:

- Түріктер тұратын жердің немесе жерлердің жалпы атауы ретінде;

- Белгілі бір аймақты, қаланы және оның аумағын қамтитын географиялық-әкімшілік атау ретінде.

XX ғасырдың басынан бастап бұл мағыналарға идеологиялық мағына да берілді.

Анықтағанымыз бойынша, Түркістан термині араб тілінде жазылған географиялық еңбектерде кездеседі. Ибн Хордадбехтің (820–912 жж.) «Мемаликүл-месалик» атты еңбегінде Түркістанның

атауы «түріктер елі» (ет-түрік елі) мағынасында қолданылған (Хог-дадбех, 1986: 152). X ғасыр географы Ибн Хаукалдың еңбегінде бұл термин анық қолданылған. Автор бұл атауды «Китаб сурат әлард» деп аталатын еңбегінің бір жерінде Түркістан мен Хорезмді білдірсе, басқа бір жерінде атын көрсетпей Мауераннахрдан кейінгі түріктердің атамекендері деген мағынада қолданған (İbn Havkal, 2014: 144, 347).

Аталған еңбектер Түркістанды *түріктердің атамекені* деп анықтаса, бұл атауды түріктердің өмір сүру кеңістігінің кеңеюі мен тарылуына байланысты қолданған. Мысалы, халифаттың ықпалы басым болған аймақтар Түркістаннан шығарылып, Хорезм мен Түркістан немесе Мауераннахр мен Түркістан ретінде пайдаланылды.

Араб ғалымдары Түркістанның анықтамасын сасанидтерден алған болуы ықтимал. Сасанидтер дәуірінің жазбаларында түркі елдері үшін екі негізгі анықтамаға басымдық берілген. Бұлардың біріншісі, Араз бен Күр өзендерінің жоғарғы жағы деген мағынада қолданылған алдымен Сабиран, содан кейін Хазаран атауы. Сабиран сөзі 500–560 жылдар аралығында қазіргі Әзербайжан Республикасының аумағында үстемдік еткен Сабыр хандығымен байланысты. Ахмед Зеки Велиди Тоған бұл атау сабирлердің тиімділігін жоғалтуына және аймақтың бір бөлігі сасанидтердің бақылауына өтуіне байланысты Ширван болып өзгертілгенін мәлімдеді. Белгілі болғандай, Ширван деп аталатын аймақтар Әзербайжанның Күр өзенінен Дербендке, кейде Серир деп аталатын Дағыстанның ішкі аймақтарына дейінгі аумақты қамтитын және Ширваншахтар (VI–XVI ғғ.) деп аталатын әулеттің үстемдік ететін тарихи-географиялық аймағының сипаттамасы. Сасанидтердің қол астына өткеннен кейін Сабиран Ширванға айналып, мағынасын жоғалтып, Ширлер елі (Арыстандар елі) сияқты ирандық мазмұнға ие болды. Бұны сол кезеңдегі Сабырдың орталығы болған Сабиран атауының Шабран болып өзгергені туралы мәліметтер де растайды (Togan, 1979: 99-100).

Сасанидтер Орта Азиядағы түрік атамекендеріне Тұран атауын берген. Сасанидтер дәуіріндегі кейбір жазбаларда арабтар орналасқан жер ретінде Такестан (немесе Татистан) термині, ал түріктер орналасқан жер ретінде Түркістан термині қолданылғанымен, жалпы сасанидтер үшін Тұран атауы басымдыққа ие болды. Бұл, сөз болып

отырған аймақтағы, әсіресе Орта Азияда орналасқан шағын түрік қала-мемлекеттерінің өзіне берген атау ма, әлде сасанидтердің иран тектес *ан* жұрнағымен құрылған *түрік елі* мағынасында анықтама екендігі жеткілікті түрде түсінілмеген. Бұл сөз болып отырған аймақтағы, әсіресе Орта Азиядағы шағын түрік қала-мемлекеттері тарапынан берілген атау ма, әлде сасанидтердің Иран тектес – *ан* жұрнағы арқылы құрылған «Түріктер елі» мағынасында берілген анықтама ма, жеткілікті түрде түсініле қойған жоқ. Өзбекстандағы соңғы археологиялық зерттеулерде табылған көптеген монеталарда Тұран атауы анық көрінеді (Boboyevov, Goyibov, Kubatin, 2015: 17-24). X–XI ғасырларда әсіресе Фирдоусидің «Шахнаме» шығармасының әсерімен Тұран мен Түркістанға берілген сипаттамалар парсы тіліндегі әдеби шығармаларда қайтадан мағынаға ие болғаны ұғынылады. Әзербайжан аумағында пайда болған шығармаларда Түркістан атауы, әдетте, Оғыз-Селжұқ дәуірінде кеңінен таралған. Оғыз тайпаларының дәстүрлі өмірі туралы әңгімелейтін «Қорқыт Ата Оғызнамасының» бір жерінде ғана Түркістан атауы аталады¹.

Ал парсы тіліндегі селжұқтардың шығармаларында Селжұқтар дәуіріне қатысты Түркістан атауы көп айтылады. Мұхаммед б. Әли б. Сүлейман ер-Равендидің «Рахат ус-Судур және Аят ус-Сурур» деп аталатын селжұқтар мен атабегтер дәуіріндегі маңызды еңбегінде, Түркістанның анықтамасы әрқашан географиялық мағынада, әсіресе Хорасанның жоғарысында орналасқан географияны қамтиды (er-Ravendi, 1999: 11, 14, 28, 85, 86, 88, 111, 188, 439).

Селжұқ дәуірінің хабарнамаларында Түркістан селжұқтардың атамекені ретінде сақталған. Садреддин әл-Хусейнидің «Ахбар ад-Девлети Селжұқия» еңбегінде Түркістан үшін Харкават, яғни *шатырлар елі* деген сөз қолданылған (el-Hüseyni, 1999: 50).

Түркістан атауының жазба деректерде таралуы Илхандық дәуірге сәйкес келеді. Аталмыш кезеңнің дереккөздерінде Орта Азия өңірі Түркістан деп аталады. Осы шығармалардың ішінде Түркістан тар географиялық мағынада селжұқтардың атамекені ретінде аталады. Хамидулла Казвини «Тарихи-Гүзиде» атты еңбегінде Селжұқ ұлдарының Мауераннахрға Түркістаннан келгенін мәлімдегенімен, мұнда оғыздардың баспанасы және Түркістанда өмір сүргендері

---

1 "Türkistan'ın direği, Tülü kuşun yavrusu". bk. "Kitabi-Dede Qorqud'un İzahlı Lüğeti, Redakoru Ağamusa Axundov, Bakı: Elm, 1999, s. 175.

туралы «Селжұқнамелерде» айтылған түсініктерді қайталайды (Kazvini, 2015: 17-18).

Тимуридтер дәуірінің дереккөздерінде Түркістан елі жалпы Шағатай еліне кіреді. Илханидтер дәуірінің көзқарастарында үстемдік еткен бұл дәуірдің тарихшылары Хорасанның жоғарысында орналасқан Моңғолияға дейінгі кең аумақты Түркістан деп атайды (Xafiz Abri, 2007: 64, 66, 119, 129-130, 270). Бұл кезеңнің дереккөздерінде Әмір Темір үшін *Әмір-и Түркістан* және *мелик-и Тұран* атағы қолданылған (İbni Ararşah, 2012: 50).

Хорасанның жоғарғы бөлігін Түркістан деп атау дәстүрі Сефевидтер дәуіріндегі деректердегідей жалғасуда. Мұны Сефевид дәуіріндегі Хасан Румлу, Искендер Мүнши және басқа авторлардың шығармаларынан көреміз. Мысалы, Хасан Грек Орта Азияда орын алған тақ ауысуларды Түркістандағы *ту көтеру* ретінде сипаттап аймақтың Түркістан деп аталатынын көрсетеді (Hasan-ı Rumlu, 2006: 71, 74, 123, 260).

Алайда, Сефевидтер дәуіріндегі эпостарда Түркістанды бүкіл Қызылбаш елін қамту үшін пайдаланылғаны байқалады. «Шах Исмаил және тәжді» атты дастанда Шах Исмаил I үшін *Түркістан ханы* атағын пайдаланылуы айтарлықтай ерекше (*Şah İsmail Hata'i Külliyyatı 2006: 133*). XV ғасырда өмір сүрген Әзербайжанның атақты ортағасырлық географтарының бірі Абдуррешид Бакуви Түркістанды барлық түркі елдерінің жалпы атауы ретінде анықтаған. Ол өз еңбегінде Түркістан шекарасының бірінші климаттық белдеуден басталып, шығыстың тереңдігіне қарай жетінші климаттық белдеуіне дейін созылатынын атап өтті. Бакуви сонымен қатар түріктердің оңтүстіктен солтүстікке дейінгі барлық климаттың шығысында тұратынын мәлімдеді (Ebdürreşid el – Bakuvi, 1992: 53).

Әзербайжанның солтүстік бөлігі Патшалық Ресейдің бақылауына өткеннен кейін жазылған шығармаларда Түркістанның географиялық анықтамасы дәл осындай мазмұнда қолданылған. Мысалы, Аббасқұлу аға Бакухановтың «Гүлистан-Ирем» атты шығармасында Түркістан атауы ежелгі авторлар қолданған географиялық мағынада қолданылады (Bakıxanov, 2001: 283).

Кеңес дәуіріндегі Әзербайжан тарихнамасындағы мәселелер

1801–1813 жылдардағы Ресей-Әзербайжан хандық мемлекеттері мен 1804–1813, 1826–28 жылдардағы Иран-Ресей соғыстары нәтижесінде Оңтүстік Кавказда әскери, геосаяси және геоэкономикалық жағынан стратегиялық маңызы бар Әзербайжан екіге бөлінген, қол қойылған Гүлістан және Түрікменчай келісімдерімен Ресей Әзербайжанның солтүстігін толығымен басып алу арқылы Кавказды басып алудың негізгі кезеңін сәтті аяқтады. Осы шапқыншылықтың нәтижесінде Осман империясының Орта Азиямен байланыс жолдары бақылауға алынып, орыстар тарапынан түркі халықтарын бір-бірінен жан-жақты ажыратып, олардың тарихи және ұлттық санасын әлсірететін отаршылдық саясат жүргізіле бастады.

Әзербайжандағы үстемдік еткен патшалық және кеңестік мәжбүрлеу Әзербайжан тарихнамасының дұрыс негізге, яғни өз тамырларына негізделуі ең үлкен қиындық болып табылады. Орта ғасырдың хикаялық шығармалардан кейін Аббасқулу аға Бакуханов сияқты патша режимінің репрессиясының ортасында Әзербайжан тарихын жазуға тырысқан кейбір жаңа кезең авторларының еңбектерінде де түрік тарихының тереңдігіне қатысты тарихи зерттеулер ұсынылмаған, аймақтың тарихы Иранның бір провинциясы аясында қарастырылған.

Әзербайжандардың шығу тегіне келетін болсақ, этномәдени кодтар тұрғысынан олардың Оңтүстік Кавказ аймағында өмір сүруі, егемендігін алу мәселелерінде шатасулар пайда болып, соқырлық саясаты жүргізілген. Аймақтың үлкен бөлігі ойдан шығарылған этникалық мозаикаға негізделген Әзербайжан ұлтының тұжырымдамасы түрік тарихынан ажыратылған марскистік-материалистік, халықтар бауырластығы туралы ойдан шығарылған дискурсқа негізделген географияға толығымен дерлік тәуелді тарих тезисін қабылдауға әрекет жасалды. Осы ерекше тұжырымдамаға сәйкес, солтүстікте Кавказ тілінде сөйлейтін халықтар албания халқын, ал Иранда парсы тілінде сөйлейтін халықтар атропетен халқын құраса, селжұқтардың келуімен гибриді Әзербайжандық болмыс пайда болды. Бұл тарихнама жалпы түркі тарихының бір бөлігі болып саналатын Әзербайжан тарихын дұрыс түсінуге және

жазылуына ғана емес, Иран немесе Кавказ тарихи зерттеулеріне, Ресейдің аймақтағы саяси және мәдени үстемдігін жалғастыруға қызмет еткен түсінік болды.

Ұлттық тарихи сананы қалыптастыру бағытындағы алғашқы маңызды қадамдарды XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында отаршылдыққа қарсы ұлттық ағартушыны алдыңғы қатарға шығаруға тырысқан Али Бей Хусейнзаде, Мехмет Эмин Расулзаде, Мұхаммед Хасан Бахарли, Ахмет Агаоглу және басқа да зиялылар еді. Али Бей Хусейнзадениң «Түріктер кімдер және олар кімдерден құралған» атты еңбегі ұлттық тарихнаманың қажеттілігі ұлтымыздың алдында өзекті мәселе ретінде тұрғанын ашып көрсетті. Али бей 1916 жылы қаңтарда Берлинде өткен Түркі халықтарының Құрылтайында ұсынылған баяндамасында орыстардың өз мәдениетін тарату арқылы түрік мәдениетін жоюға тырысып жатқанын, түрлі шектеулер мен цензуралармен ұлттық тарихи сананы әлсірететінін мәлімдеген және Түркістан, Кавказ және Қазан түріктерінің демографиялық жағдайын, олардың әлеуметтік-мәдени құндылықтарын, ұлттық және діни тұлғаларын, Усул-и-жәдид қозғалысының барлық түркі халықтарының бірлігі мен ағартушылығы үшін қаншалықты маңызды екенін атап өтті (Ва-уат, 1998: 58-60).

Кеңестік дәуіріндегі Әзербайжан тарихнамасының аясы да өте тар. Бұл кезеңдегі тарих саласында жүргізілген зерттеулер екі бөлікке бөлінеді: өлкетану мен Ресей-Кеңес және оның көзқарасы бойынша дүниежүзілік тарих.

Жоғарыда атап өткеніміздей, өлкетану Әзербайжанды географиялық тұрғыдан қамтып, түркі әлемінен бөлек және тәуелсіз ретінде қарастырылды. Бұл тұрғыда Түркістан атауы Әзербайжанның тарихи зерттеулерінде сирек кездеседі.

Осы кезеңде жүргізілген зерттеулерге назар аударған кезде Түркістан тіркесі әдетте ел және қала бөлігінде қолданылған. Мысалы, 1981 жылы Октай Эфендиев жариялаған сефевидтерге арналған ауқымды зерттеуінде Түркістан атауы бір жерде ғана аталады. Дегенмен, автор өз шығармасында Сефевид-Шайбани қақтығыстарына кеңінен тоқталғанымен, бұл атауды қолдануды жөн көрмеген. Қарастырылып отырған зерттеуде Түркістан атауы Хасан бей Румлудың «Ахсен эт-теварих» еңбегінен алынған үзіндіде

Мавераннахр, Қашғар, Андижан, Отырар маңындағы провинцияның атауы ретінде пайдаланылған (Efendiyev, 1981: 1).

Бұл кезеңдегі еңбектерде (мысалы, Зия Бунядовтың «Әзербайжан атабектерінің мемлекеті» және «Хорезмшахтар мемлекеті – Ануштегинидтер» және т.б.) Түркістан атауы бірнеше жерде қала ретінде қолданылған. Тәуелсіздік алғаннан кейін Әзербайжанда жазылған тарих кітаптарында Түркістан географиялық атау ретінде аталатынына тоқталамыз. Бұл тұрғыда Тевфик Нажафлидің «Әзербайжанның Қарақоюнлу және Акқоюнлу мемлекеттері» атты жан-жақты еңбегін атап өткен жөн. Бұл еңбекте Түркістан атауы Орта Азияны қамтитын үлкен географиялық аймақтың атауы ретінде қолданылған. Қарақоюнлу және Акқоюнлу мемлекеттерінің негізін қалаушылар болған оғыз топтары туған жері Түркістаннан келіп, Әзербайжан мен Анадолыға қоныстанды (Tovig, 2012: 27, 28, 53, 118, 189).

Түркістан атауы географиялық тұрғыдан да Экбер Н. Наджаф еңбектерінде ерекше көзге түседі. Автор Хаккы Дурсун Йылдыздың Түркияда дербес еңбек ретінде жарияланбаған «Әзербайжанда билік құрған түркі әулеті Сакогулдары» атты еңбегін Әзербайжан тіліне аудармасын қоспағанда, шығармаға көптеген толықтырулар енгізіп жұмыс көлемін үш еседен астам кеңейтті. Бұл ауқымды зерттеуде Түркістан атауы түріктер мекендеген үлкен географиялық аймақ ретінде қолданылған. Тіпті, кітапта Түркістанды кейде Шығыс Түркістан, Батыс Түркістан деп те атаған (Yıldız, 2019: 21, 24, 130, 236, 262, 311, 382).

Экбер Н. Наджафтың түркі халықтарының тарихына арналған Әзербайжанда жариялаған «Аран Атабегі», «Әзербайжан Селжұқтары-якуттары», «Селжұқ мемлекеті» және «Атабеглер тарихы» атты басқа еңбектерінде де Түркістан атауын жиі көруге болады. Бұл зерттеулерде Түркістан әрі тар, әрі кең географиялық атау ретінде кездеседі. Мысалы, автор оғыздардың, әсіресе Селжұқ оғыздарының, алғашқы отаны Түркістанды (Ясауидін атамекені) шағын жер ретінде пайдаланып, кейде қазіргі Қазақстанды, кейде бүкіл Орта және Орталық Азияны, яғни Қытайдан Хорасанға дейінгі аймақты белгілеу үшін пайдаланған. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі тарих саласында жүргізілген зерттеулердің тақырыптық бағыттарының ішіне: скифтер мен сақтардың шығу тегі, олардың алғашқы отаны,

ежелгі түркі көшпелі-жылқышылық өркениетінің қалыптасуындағы рөлі, біздің дәуірімізге кейінгі кезеңде Кавказда түркі тайпаларының болуы, түркі тайпаларының Түркістаннан Кавказға қоныс аударуының тарихи мәселелері сияқты тақырыптар кіреді. Селжұқ дәуірінен бастап түріктердің Түркістаннан келіп Әзербайжанда қоныстана бастағаны туралы Кеңестік деректерге қарағанда соңғы кезеңдегі университеттер мен орта мектептер үшін жазылған тарих кітаптарында әлдеқайда ерте, б.з.д. VII ғасырдан бастап түрлі түрік тайпаларының Түрік қақпасы деп аталатын Дербент арқылы Әзербайжанға келіп қоныстанғаны Қытай, Византия, Сирия дереккөздеріне, әртүрлі археологиялық зерттеулерге, жартастағы суреттер мен сипаттамаларға негізделген.

Баку мемлекеттік университетінің Көне тарих кафедрасының шешімімен жарияланған Заур Хасановтың түркі-скифтік параллелизмін дәлелдеуге негізделген «Патша скифтер» еңбегі де тарихи-салыстырмалы әдісті қолдана отырып, лингвистикалық және археологиялық материалдарға, топонимдерге қатысты зерттеулерге сүйеніп, Орта Азия мен Кавказдағы прототүрік өркениетінің ежелден бері келе жатқанын және бір-бірімен байланысты екенін көрсетеді. Скифтердің алғаш рет бүгінгі Түркістан географиясында байқалғаны, олардың массагеттерге қарсы күресінен кейін Оңтүстік Кавказ жеріне келгені жазылған (Hesenov, 2005: 28).

Негізі, университеттердің тарих факультеттерінде оқу құралы ретінде оқытылатын түркі халықтарының тарихы туралы кітаптарында ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейінгі Түркістанның атауы, оның тарихи географиясы және онда құрылған Түркі мемлекеттері туралы толығырақ мәліметтер келтірілген. Бұл еңбектердің ішіндегі ең маңыздысы – Баку мемлекеттік университетінің профессоры Эсмед Мұхтаровтың жазған еңбегі. Кітапта б.д.д. кезеңнен бастап XVII ғасырға дейінгі Түркістанның тарихи географиясы, Батыс Түркістан және Қазақстан, Шығыс Түркістан, Моңғолия мен Сібір сияқты бірнеше бөлімдерде жарыққа шығаруға тырысқан, Түркістанда құрылған мемлекеттер, олардың маңызды әскери экспедициялары, өркениеті мен экономикасы егжей-тегжейлі зерттелген (Muhtarova, 1999). Шығармада Түркістан мен Араб халифатының өзара қарым-қатынасы, Омейя басқыншыларына қарсы күрес, IX–XII ғасырларда Батыс Түркістанда құрылған түркі

мемлекеттері, Моңғол билігі кезеңіндегі Түркістанның жағдайы жан-жақты қарастырылған.

Нисбет Мехдиева жазған және Әзербайжан ғылымдары мен Білім Министрлігінің шешімі бойынша университет студенттеріне арналған оқулық ретінде басылған «Түркі халықтарының тарихы» кітабында XIX–XX ғасырлардағы Түркістанның тарихы, аймақтағы саяси-азаматтық жағдай, Ресей басқыншылығының басталуы, басқыншылыққа қарсылықтар, одан кейінгі негізгі іс-әрекеттер, сондай-ақ, әкімшілік құрылымның реформалары туралы толық ақпарат берілген (Mehdiyeva, 2010).

Хазар хандығын зерттеушілердің бірі Ферда Аседов 2018 жылы жарық көрген «Хазарлар және Әзербайжан» атты еңбегінде хазарлардың шығу тегі мәселесін кеңінен қозғап, олардың алғашқы отаны Сырдария бассейні екендігіне тоқталып, бұл ойды қазақстандық тарихшы Бейімбет Бабиқтеұлы Ирмұхановтың үш қазақ халқы Кердері, Шеркеш және Берш хазарлардың қалдықтары деген пікірін қамту арқылы кеңінен түсіндірді. Атақты тарихшы Питер Голден де қазақ халқының этногенезін қалыптастырудағы хазарлардың рөлі маңызды деген қорытындыға келді (Esedov, 2018).

ҚОРЫТЫНДЫ

Кеңес Одағы кезіндегі барлық пәндер сияқты, ғылыми зерттеулер де саяси бюроның сүзгісінен өтуі керек еді. Бұл цензураға ең көп ұшыраған салалардың бірі тарих ғылымы екені сөзсіз. Кеңестердің түрік тарихына қатысты қазірдің өзіне қалыптасқан оппозициялық саясаты бұл кезеңде Түркістан мен түрік тарихын жеткілікті және объективті зерттеуге кедергі келтірді. Тіпті Түркістан термині 1924 жылы әдебиеттен алынып, Түркістанның орнына Орта Азия термині қолданыла басталған. Алайда, жоғарыда айтып өткеніміздей, Түркістан деген сөз тарихтың ешбір кезеңінде саяси мағынаға ие болған емес. Ғасырлар бойы оны барлық қоғам қолданып келеді және тек географиялық мағынаға ие болған. Алайда, бұған қарамастан, Кеңес Одағының репрессиялық және тыйым салу саясатынан құтыла алмады.

Кеңес Одағының ыдырауы және осы одақтың құрамына кірген түркі республикаларының тәуелсіздік алуы нәтижесінде бүгінде

аталған елдердегі ұлттық тенденциялардың барған сайын артып келе жатқанына куә болып отырмыз. Бұл өзгеріс процесі ғылымда, әсіресе тарих саласында әлдеқайда күштірек көрінеді. Әзербайжанда да өзіне қайта оралу тұрғысынан маңызды өзгерістер бар екені байқалады. Кеңес Одағының 70 жылдан астам уақыт билік құрған түрік аймақтарында жүргізген ассимиляция саясатына қарамастан, Әзербайжан қоғамы өзінің тарихи шындықтарын зерттеуді және білуді жалғастыруда.

Әлемнің әртүрлі географияларындағы түріктермен ортақ құндылықтарды Әзербайжан қоғамы жақсы меңгереді және бұл оң өзгерістер үдерісін жылдамдатады. Түркістан өңіріне деген қызығушылық соның бір көрінісі болып табылады. Осы және осыған ұқсас тақырыптар бойынша ғылыми зерттеулер уақыт өте келе көптеген кемшіліктерді жояды. Әсіресе тарих, география, этнография және т.б. салаларда көбірек ғылыми зерттеулер қажет. Түрік мемлекеттері арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастар дамыған сайын басқа салаларда да қысқа мерзімде оң нәтижелер болады деген ойдамыз.

ДЕРЕККӨЗ

- Bakühanov, A. (2001). *Gülistani-İrem*, Tahran: Möminin intişarat.
- Barthold, W. (1902). *Türkistan*, Ensiklopediceskiy Slovar, Petersburg, 174-204, (Aktaran B. Hayit), “*Türkistan Terimi Üzerine*”, TDAD, 174-204.
- Bayat, A. H. (1998). *Hüseynzade Ali Bey*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Boboyevov Ğ., Ğoyibov B., Kubatin A. (2015). İlk Urta Asr Samarkand Tanqalarida “Tyron” Toponimi”, *O'zbekiston Arxeologiyasi*, No: 2 (11), 17-24.
- Dursun, Y. H. (2019). *Saciler (Azerbaycanda hökm sürmüş bir türk xanedanlığı, 889-941)*, Bakü: Başla Yayınları.
- Ebdürreşid el – Bakuvi (1992). *Abidelerin Hülasesi ve Qüdretili Hökmdarın Möcüzeleri*. (Arapçadan tercüme, mukaddime ve şerhleri akademik Ziya Bünyadovundur). Bakü. (Aktaran Esméd Muhtarova). Türk Halklarının Tarihî. Bakü 1999.
- Efendiyev, O. (1981). *Azerbaydjanskoe qosudarstvo safevidov v XVI veke*, Baku: İzdatelstvo Elm Yayınları.
- el-Hüseyni Sadereddin Ebü'l-Hasan Ali ibn Nasır (1999). *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Çev. Necati Lügal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- er-Ravendi Muhammed b. Ali b. Süleyman (1999). *Rahat üs-Sudur Ayet üs-Südur*, (Çev. Ahmed Ateş). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. I-II.

- Esedov, F. (2018). *Xezerler ve Azerbaycan*, Bakü: Elm ve Tehsil Yayınları.
- Hasan-ı Rumlu (2006). *Ahsenü't-Tevarih*, (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hayit, Baymirza. (1988). *Türkistan Terimi Üzerine*, TDAD, 1988.
- Hesenov, Zaur. (2005). Çar Skifler, Bakü, "Ebilov, Zeynalov ve oğulları."
- İbn Havkal (2014). *10.Asırda İslam Coğrafyası*, (Çev. Ramazan Şeşen). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İbn Xordadbex (1986). *Kniqa putey i stran*, Perevod s arabskoqo, kommentarii, issledovanie, ukazateli i kartı Naili Velixanovoy, Bakü: Elm Neşriyat.
- İbni Arabşah (2012). *Acabul-Makdur*, (Çev. D.Ahsen Batur). İstanbul: Selenge, 2012.
- Kazvini, Hamidullah Mustevfi (2015). *Tarih-i Güzide (Zikr-i Padişahan-i Selçukiyan)*, Editör Erkan Göksu, İstanbul: Bolge Kültür Sanat Yayınları.
- Mehdiyeva, N. (2010). *Türk Halkları Tarihi*, Yeni dövr (XIX – XX esrin evveli), Bakü.
- Muhtarova, E. (1999). *Türk Halklarının Tarihi*, Bakü.
- Necefli, T. (2012). *Azerbaycan Qaraqoyunlu ve Ağqoyunlu dövlətləri*, Bakü: Çəşioğlu Yayınları.
- Nesibli, N. L. (2019). *Azerbaycan Tarihi Millet, Devlet ve Siyaset*, Ankara: Altınordu Yayınları.
- Şah İsmail Hata'i Külliyyatı (2006). (Giriş ve Eklerle Yay. Haz. Babek Cavanşir, Ekber N. Necef). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Taşagıl, A. (2012). İslam Ansiklopedisi, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Türkistan maddesi, 556-560.
- Togan, A.Z.V. (1979). **Azerbaycan** maddesi, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. II, 99-100.
- Türkistan'ın direği, Tülü kuşun yavrusu* (1999). bk. "Kitabi-Dede Qorqud'un İzahlı Lüğeti, Red. Ağamusa Axundov, Bakü: Elm Neşriyat.
- Xafiz, A. (2007). *Zeyl-i Djami at-tavarix-i Raşidi*, Perevod s persdskoqo, predislovie, kommentariy, primeçaniya i ukazateli E.R.Talışanova, Bakü.
- Yalçınkaya, A. (1994). *Pan-İslamizm Tartışmaları Işığında Türkistan (1864-1922)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Интернет ресурстары

URL 1 : <https://islamansiklopedisi.org.tr/turkistan> (Кірген күні: 12.04.2022)

URL 2: <https://islamansiklopedisi.org.tr/turkistan> (Кірген күні: 12.04.2022)

TURKESTAN IN AZERBAIJAN HISTOGRAPHY

ABSTRACT

There are many scientific researches and studies on Turkestan. Turkologists in many countries of the world examine this region and Turkic history in depth. Some question marks on Turkic history have become clear as a result of the researches made in the mentioned region. In Azerbaijan, studies on this subject with the perspective of national and objective historiography mostly coincide with the last periods of the Soviet Union and after independence. Of course, the scientific community knows that the reasons for this are political. Although there is a great interest in Turkestan and Turkic history by scientists in Azerbaijan, unfortunately, political obstacles hampered these studies for a long time. The main purpose of this research we have conducted is to elucidate the foundations of the concept of Turkestan in the historiography of Azerbaijan, to analyze the studies on the geography in question, and to reveal the view of Azerbaijani historians on Turkestan. We hope that our study will contribute to Turkish history.